

Karel Marx:

„Hrozná, do nebe volající kletba“

Karel Marx ovlivnil události stejně jako myšlení mužů a žen víc než jakýkoliv jiný intelektuál v moderních dějinách. Důvodem pro to není především atraktivita jeho pojetí a metodologie, ačkoliv oba prvky jsou pro kompromisní povahy velmi přitažlivé, ale fakt, že Marxova filozofie byla institucionalizována ve dvou největších zemích světa, v Rusku, Číně a v mnoha jejich satelitech. V tomto smyslu Marx připomíná svatého Augustina, jehož spisy byly nejrozšířenější mezi duchovními vůdci v 5. až 13. století a které měly zásadní význam pro formování středověkého křesťanství. Ale jeho vliv byl mnohem konkrétnější, neboť onen druh osobní diktatury, který (jak uvidíme později) Marx plánoval, později s nepředvídatelnými následky pro lidstvo opravdu uskutečnili tři jeho následovníci - Lenin, Stalin a Mao Ce-tung, kteří byli v tomto ohledu všichni věrnými marxisty.

Marx byl dítětem své doby, tj. poloviny 19. století, a tím, že marxismus sám sebe považoval za vědecký, byl charakteristickou filozofií této doby. Výraz „vědecký“ byl pro Marxe nejvyšší formou schválení, kterou používal k tomu, aby sám sebe odlišil od svých nepřátel. On a jeho práce byly „vědecké“; ostatní nikoliv. Myslel si, že našel vědecké vysvětlení lidského chování v historii, podobné Darwinově teorii evolučního vývoje. Názor, že marxismus je věda, a to věda taková, jakou žádná jiná filozofie nikdy nebyla a být nemůže, se stala součástí obecné teorie států, které založili Marxovi následníci, takže je prvkem výuky všech předmětů na jejich školách a univerzitách. Tento názor pronikl i do nemarxistického světa, protože intelektuály a zvláště akademiky fascinuje moc; identifikace marxismu s masivní fyzickou autoritou pokoušela mnohé učitele k tomu, aby vpustili marxistickou „vědu“ do svých oborů, zvláště do takových neexaktních či poloexaktních, jako je ekonomie, sociologie, historie a geografie. Pokud by býval v letech 1941-45 vyhrál boj o střední a východní Evropu ne Stalin, nýbrž Hitler, a tak získal moc nad velkou částí světa, nebylo by divu, že by zdání akademičnosti získaly nacistické doktríny (jako je například rasová teorie), které si také dělaly nárok na to, že jsou „vědecké“, a že by pronikly na univerzity po celém světě. Ale vojenské vítězství zajistilo, že převážila marxistická, a ne nacistická věda.

První otázka, na kterou se proto v souvislosti s Marxem musíme ptát je tato: byl-li vůbec vědcem, tedy v jakém smyslu? To jest jak dalece se angažoval ve snaze dosáhnout objektivního poznání metodou pečlivého vyhledávání a vyhodnocování důkazů? Z tohoto pohledu nám Marxe jeho životopis ukazuje především jako učence. Učenci byla řada předků z otcovy i matčiny strany. Otec Heinrich Marx byl právník. Původně se jmenoval Hirschel ha-Levi Marx, byl synem talmudského učence a rabína, potomkem slavného rabína Eliezera ha-Leviho z Mnichova, jehož syn Jehuda Minz byl hlavou talmudistické školy v Padově. Marxova matka Henrietta Pressborcková byla dcerou rabína, mezi jehož předky také patřili významní učenci a mudrcové. Marx se narodil 5. května 1818 v Trevíru (který tehdy patřil Prusku) jako jedno z devíti dětí, jediný syn, který se dožil středního věku; sestry se vdaly za inženýra, knihkupce a právníka. Rodina byla typicky středostavovská a vzkvétala. Otec byl liberál, popisovaný jako „pravý Francouz 18. století, který znal svého Voltaira a Rousseaua nazpaměť“. Po pruském dekretu z roku 1816, který zakazoval Židům, aby zastávali vyšší postavení v oboru práva a v medicíně, se Heinrich stal protestantem a 26. srpna 1824 nechal pokřtít svých šest dětí. V patnácti byl Marx konfirmován a na určitou dobu se zřejmě stal horlivým křesťanem. Chodil do bývalé jezuitské koleje, pak od víry odpadl a nastoupil na univerzitu v Bonnu. Odtud přešel na Berlínskou univerzitu, tehdy nejlepší na světě. Nikdy se mu nedostalo žádného židovského vzdělání. Sám se ho ani nepokusil získat, ani neprojevil

zájem o židovské záležitosti. Je ovšem nutno říci, že se u něho vyvinuly typické rysy, charakteristické pro určitý druh učence, zvláště talmudského: sklon shromažďovat obrovská množství polovičatě vstřebaných materiálů a plánovat encyklopedické práce, které nikdy nedokončil; zničující opovržení všemi nevzdělanci; extrémní asertivita a popudlivost při jednání s ostatními vzdělanci. Vskutku, téměř celé jeho dílo má punc talmudského studia: je to v podstatě komentář, kritika prací ostatních vědců v jeho oboru.

Marx se stal dobrým klasickým vědcem a později se specializoval na filozofii v převážně hegelovském pojetí. Udělal si doktorát, ovšem na univerzitě v Jeně, která měla nižší požadavky než Berlínská; zřejmě však nikdy nebyl až tak dobrý, aby získal akademické místo. V roce 1842 se stal novinářem v listu Rheinische Zeitung a řídil ho pět měsíců až do jeho zákazu v roce 1843.

Potom psal pro Deutsch-Französische Jahrbucher a další pařížské časopisy. Když byl v roce 1845 z Paříže vypovězen, pokračoval v Bruselu. Tam se účastnil organizování Svazu komunistů a v roce 1848 napsal jeho manifest. Po neúspěchu revoluce byl nucen se přestěhovat (1849) a usadil se, tentokrát natrvalo, v Londýně. Na několik roků, v 60. a 70. letech, se opět zapojil do revoluční politiky, když řídil Mezinárodní dělnické sdružení. Ale většinu svého času v Londýně až do své smrti 14. března 1883 - to jest třicet čtyři let - strávil v Britském muzeu shromažďováním materiálu pro svou gigantickou studii o kapitálu a pokusy uvést ji do publikovatelného stavu. Marx se dožil otištění jednoho dílu (1867), ale druhý a třetí díl sestavil z jeho poznámek a vydal teprve po jeho smrti kolega Bedřich Engels.

V té době vedl Marx život badatele. Jednou si stěžoval: „Jsem stroj, odsouzený k hltání knih.“ Ale v hlubším smyslu badatel nebyl, a vědec už vůbec ne. Nezajímalo ho pravdu hledat, ale vyhledávat ji. V Marxovi se pojily tři osobnosti: básník, novinář a moralista. Každá byla důležitá. Společně a v kombinaci s jeho neuvěřitelnou vůlí z něho dělaly obdivuhodného spisovatele a pozorovatele. Ale nic na něm nebylo vědeckého; ve všem podstatném byl přímo protivědecký.

Marxova básnická stránka je mnohem významnější, než za jakou se obecně považuje, ačkoliv jeho poetickou představitost brzy pohltily politické vize. Poezii začal psát jako chlapec a zabýval se dvěma hlavními tématy: láskou k dívce v sousedství, Jenny voň Westphalenové, která měla prusko-skotský původ a se kterou se v roce 1841 oženil, a zničením světa. Napsal mnoho básní, z nichž tři svazky rukopisů, poslaných Jenny, zdědila dcera Laura, ale ty se po její smrti v roce 1911 ztratily. Avšak kopie čtyřiceti básní se zachovaly, včetně veršované tragédie Oulanen (Oulanen), o které Marx doufal, že bude Faustem své doby. Dvě básně otiskl berlínský literární týdeník Athenaeum 23. ledna 1841. Jmenovaly se Divoké písně a divokost je charakteristickým rysem jeho veršů, společně s intenzivním pesimismem, týkajícím se stavu lidstva, s nenávisťmi, fascinací korupcí a násilím, sebevražednými dohodami a pakty s ďáblem. „Jsme spoutáni řetězy, otrěseni, prázdní, vystrašení/Navěky přikování k mramorovému kameni bytí,“ napsal mladý Marx. „Jsme opice chladného Boha.“ Sám v postavě Boha říká: „Budu na lidstvo dštít hrozné kletby,“ a pod povrchem velké části jeho poezie je skryto tušení, že se schyluje ke světové krizi. Marx rád citoval Mefistofelův verš z Goetheho Fausta: „Vše, co existuje, si zasluhuje zhynout.“ Tuto myšlenku použil například ve svém pojednání proti Napoleonovi III. Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta (Der achtzehnte Brumaire d'ès Louis Bonaparte); apokalyptická vize obrovské katastrofy ohrožující stávající systém v něm zůstala po celý život: je přítomna v jeho poezii, stojí v pozadí Komunistického manifestu (Manifest der Kommunistischen Partei) z roku 1848 a je i vrcholem Kapitálu (Der Kapitál).

Marx je stručně řečeno spisovatel s eschatologickými rysy od začátku až do konce. Je například pozoruhodné, že do originálu náčrtu Německé ideologie (Die Deutsche Ideologie, 1845-46) zahrnul pasáž velmi připomínající jeho básně, ve které pojednává o „posledním soudu“, „kdy odlesky hořících měst jsou vidět až na nebesích... a ‚nebeské harmonie‘ tvoří

melodie Marseillaisy a Carmagnoly, doprovázené duněním děl, zatímco gilotina odbíjí čas, zapálené masy křičí Cai-ra, Cai-ra a sebevědomí visí na lucerně". V Komunistickém manifestu zase zaznívá ozvěna Oulanena, když si proletariát navléká šat hrdiny. Apokalyptický tón básní znovu vybuchuje v Marxově hrůzném projevu ze 14. dubna 1856: „Historie je soudce, proletariát jejím vykonavačem" - teror, domy se znamením rudého kříže, katastrofické metafory, zemětřesení, láva valící se puklinami v zemském povrchu. Podstatné je, že Marxova představa soudného dne, ať už v jeho strašidelně poetické nebo případně ekonomické verzi, je vizí uměleckou, ne vědeckou. Marx ji měl vždy na paměti a jako politický ekonom z ní vycházel, hledaje důkazy, pro které byla nevyhnutelnou, spíš než aby k ní na základě objektivně prověřených údajů směřoval. A je to právě onen poetický prvek, který dodává Marxovým historickým projekcím dramatický náboj a fascinuje radikální čtenáře, kteří chtějí věřit tomu, že smrt a soudný den kapitalismu je již blízko. Na stránkách Marxových děl se opakovaně projevuje jeho básnický talent a výsledkem jsou některé pozoruhodné pasáže. Jelikož Marx chápal věci spíš intuitivně než rozumem či kalkulací, zůstal navždy básníkem.

Marx byl ovšem také novinářem, a to docela dobrým. Připravit si plán rozsáhlé knihy, nemluvě o tom ji napsat, bylo pro něj obtížné, vůbec to nedokázal: dokonce i Kapitál je jen řada esejů, splených dohromady bez nějaké skutečné formy. Ale dobře dovedl psát krátké, ostré, polemické články, ve kterých reagoval na jednotlivé události. Vycházeje ze svých poetických představ věřil, že společnost je na pokraji kolapsu. Takže téměř každou významnou událost mohl dát do souvislosti s tímto obecným principem, a to dodávalo jeho psaní značnou důslednost. V srpnu 1851 dostal nabídku od listu New York Daily Tribune, aby se stal evropským politickým dopisovatelem a za 1 libru za kus psal dva články týdně. Požádal ho o to Charles Anderson Dana, stoupenec Roberta Owena, jednoho z prvních socialistů, který se v New York Daily Tribune stal výkonným ředitelem. Během následujících deseti let Marx pro list připravil asi pět set článků, z nichž kolem sto dvaceti pěti za něj napsal Engels. V New Yorku je výrazně redakčně zpracovali a přepsali, ale houževnaté argumenty, to je čistý Marx, a v nich je jejich síla. Největší Marxův talent byl dar novinářské polemiky. Dovedl skvěle využívat epigramy a aforismy. Mnohé z nich nebyly jeho vlastní. Marat prohlásil: „Dělníci nemají svou zemi," a „Proletáři mohou ztratit jen své okovy." Známy vtip o buržoazii, která nosí feudální erby na zadnicích, pochází od Heineho, stejně jako citát: „Náboženství je opium lidstva." Luis Blanc je autorem věty: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb." „Proletáři všech zemí, spojte se!" vyslovil Karl Schapper a „diktatura proletariátu" je Blanquiho termín. Ale Marx dovedl vymyslet i vlastní výtvořky: „V politice Němci mysleli to, co ostatní národy dělaly." „Náboženství je pouze iluzorní slunce, kolem kterého se člověk otáčí do té doby, dokud se nezačne otáčet sám kolem sebe." „Buržoazní manželství je společenstvím manželek." „Revoluční odvaha, která hází po svých odpůrcích vzdorná slova: „Nejsem nic a musím být všechno." „Ideje ovládající každou dobu byly idejemi vládnoucí třídy." Navíc měl Marx ojedinělý talent zdůraznit výroky ostatních, použít je v přesném momentu sporu a ve smrtící kombinaci. Žádný politický spisovatel nepřekonal poslední tři věty Manifestu: „Dělníci mohou ztratit jen své okovy. Svět je tu, aby ho získali. Proletáři všech zemí, spojte se!" Byl to právě Marxův novinářský čich pro krátké, jadrné věty, který víc než cokoliv jiného celou jeho filozofii zachránil od toho, aby v poslední čtvrtině 19. století upadla v zapomnění.

Ale jestliže poezie dodávala Marxovým pracím vizi a novinářské aforismy byly jejich zlatým hřebem, pak zbytek byla jen akademická hantýrka. Zatrpklý člověk, toužící po akademickém postavení, chtěl ohromit svět založením nové filozofické školy, což bylo také součástí akčního plánu na získání moci. Odtud pramenil jeho rozporuplný postoj k Hegelovi. Marx ve své předmluvě ke druhému německému vydání Kapitálu říká: „Upřímně jsem se prohlásil žákem tohoto velkého myslitele" a v Kapitálu „jsem si pohrával s možností použít

hegelovskou terminologii, když jsem diskutoval o teorii hodnoty". Ale jak sám říká, jeho vlastní „dialektická metoda" je „v přímé opozici" vůči Hegelově. Pro Hegela proces myšlení tvoří reálno, zatímco „naopak z mého pohledu ideál, který byl přemístěn a převeden do lidské hlavy, není nic jiného než surovina". A tvrdí, že tak „je v Hegelových spisech dialektika postavena na hlavu. Musíte ji znovu převrátit, pokud chcete vyloupnout racionální jádro, skryté pod slupkami mystifikace".

Marx se tehdy snažil získat akademickou slávu prostřednictvím osudné trhliny v Hegelově metodě, kterou považoval za svůj senzační objev. To mu umožňovalo nahradit celý Hegelův systém novou filozofií; tedy vskutku superfilozofií, vedle níž budou všechny ostatní existující filozofie zastaralé. Nicméně ještě pořád Hegelovu dialektiku uznával jako „klíč k lidskému chápání" a nejen že ji stále používal, ale zůstal jejím vězněm až do konce svého života. Protože dialektika a její „rozpory" vysvětlovaly vrcholící světovou krizi, tedy původní poetickou vizi, kterou měl jako mladík. Jak napsal ke konci svého života (14. ledna 1873), obchodní cykly vyjadřují „rozpory vlastní kapitalistické společnosti" a jejich výsledkem bude „kulminační bod těchto cyklů, tj. všeobecná krize". To „natluče dialektiku" do hlav dokonce i „zbohatlíkům nového německého impéria".

Měly tyto výplody něco společného s politikou a ekonomikou reálného světa? Absolutně nic. Jako má Marxova filozofie svůj původ v poetické vizi, tak bylo její vypracování cvičením ve hře s akademickou hantýrkou. Nicméně k tomu, aby se Marxova intelektuální mašinérie dala do pohybu, bylo třeba nějakého impulsu. Marx jej našel v nenávisti k lichvě a k lichvářům, což byl pocit přímo související (jak uvidíme později) s jeho vlastními finančními potížemi. Tuto nenávist vyjádřil v prvních seriózních pracích, ve dvou pojednáních K židovské otázce (Zu Judenfrage), publikovaných v roce 1844 v De-utsch-Französische Jahrbücher. Hegelovi stoupenci zastávali různé stupně antisemitismu. Bruno Bauer, antisemitský vůdce hegelovské levice, uveřejnil v roce 1843 práci, ve které požadoval, aby se Židé zcela vzdali židovství. Zmíněné práce byly odpovědí na tento spis. Marx v nich nic nenamítal proti Bauerovu antisemitismu; sdílel ho s ním, zdůrazňoval a souhlasně citoval. Ale nesouhlasil s Bauerovým řešením. Odmítal Bauerovo přesvědčení, že protispolečenská povaha Židů má náboženský původ a může být napravena tím, že je odtrhneme od jejich víry. Podle Marxova názoru mělo zlo původ sociální a ekonomický. Napsal: „Vezměme skutečného Žida. Ne náboženského Žida... ale Žida nenáboženského.11 „Co je," ptal se, „nenáboženským základem židovství? Praktická potřeba, vlastní zájem. Co je světským kultem Židů? Smlouvání. Co je jejich světským božstvem? Peníze." Židé postupně rozšířili toto „praktické" náboženství do celé společnosti:

Peníze jsou žárlivým bohem Izraele, vedle kterého žádný jiný bůh existovat nemůže. Peníze pokořují všechny bohy, které lidstvo má, a mění je ve zboží. Jsou soběstačnou hodnotou všech věcí. Proto obraly celý svět, svět lidí i Přírodu, o jejich vlastní hodnotu. Peníze jsou odcizenou podstatou lidské práce a existence: ta člověku dominuje a on se jí klaní. Židovský bůh byl sekularizován a stal se bohem celého světa.

Žid podplatil křesťana a přesvědčil ho, že „zde dole na něj čeká jediný osud - stát se bohatším než jeho soused" a „svět je směnárnou". Že politická moc se stala „otrokem" moci peněz. Proto řešení bylo ekonomické. „Žid-finančník" se stal „univerzálním protispolečenským prvkem současnosti" a k tomu, aby se „Žid stal nepřijatelným", bylo třeba zrušit „předběžné podmínky", „základní předpoklad" onoho druhu peněžních aktivit, které ho stvořily. Skončujte s židovským poměrem k penězům a Žid a jeho náboženství i zkažená verze křesťanství, kterou vnutil světu, zmizí: „Pokud se náš věk vymaní ze smlouvání a peněz, a tedy ze skutečného a praktického židovství, osvobodí sám sebe.

Až potud bylo Marxovo vysvětlení toho, co je na světě špatné, kombinací studentského kavárenského antisemitismu a Rousseaua. Během dalších třech let (1844-46) Marx tento názor rozpracoval do podoby zralé filozofie. Tehdy se rozhodl, že prvkem zla ve

společnosti, hybnou silou lichvářské peněžní moci, od které se odvrátil, nebyli jen Židé, ale buržoazní třída jako celek. Aby Marx tohoto závěru dosáhl, komplikovaně použil Hegelovu dialektiku. Na jedné straně tu byla moc peněz, bohatství, kapitál, nástroje buržoazní třídy. Na druhé byla nová spásná síla, proletariát. Argument je vyjádřen v přísně hegelovských pojmech, za použití všech značně rozsáhlých zdrojů německého filozofického žargonu v nejhorší akademické podobě, ačkoliv základní popud je čistě morální a konečná vize (apokalyptická krize) je stále poetická. Tedy: revoluce, která bude v Německu revolucí filozofickou, se blíží: „Sféra, která se nedokáže osvobodit bez toho, aby se osvobodila i od všech ostatních sfér, která je, stručně řečeno, totální ztrátou lidskosti, schopnou se vykoupit pouze totální záchranou lidstva. Tento rozpad společnosti jako určité třídy je proletariát. Marx chce zřejmě říci, že proletariát, třída, která třídou není, rozpad třídy a tříd, je osvobozující silou bez historie, nepodléhá historickým zákonům a definitivně uzavírá historii - což je kupodivu ve své podstatě velmi židovské pojetí: proletariát v roli Mesiáše či vykupitele. Revoluce sestává ze dvou prvků: „Hlavou emancipace je filozofie a proletariát je srdcem." Proto intelektuálové vytvoří elitu, generalitu, dělníci budou pěšáky.

Poté, co Marx definoval bohatství jako židovskou moc peněz, rozšířenou na celou buržoazní třídu, a proletariát v jeho novém filozofickém smyslu, postupoval s pomocí hegelovské dialektiky do samého středu své filozofie, k událostem vedoucím k velké krizi. Klíčová pasáž končí:

Proletariát vykonává rozsudek, který si soukromé vlastnictví vyslovilo nad sebou tím, že stvořilo proletariát, stejně jako vykonává rozsudek, který si nad sebou vynesli zaměstnanci vytvářením bohatství pro ostatní a bídy sami pro sebe. Pokud proletariát zvítězí, vůbec to neznamená, že se stane abso-lutní podobou společnosti, protože zvítězí pouze tehdy, když zlikviduje sám " sebe a svůj protějšek. Pak proletariát a jeho určující protivník, tedy soukromé vlastnictví, vymizí.

Tak se Marxovi podařilo definovat revoluční převrat, který byl zprvu pouze poetickou vizí. Tato definice je ovšem vyjádřena německými akademickými pojmy. V realitě světa, který existuje za dvěma univerzitní posluchárny, žádný význam nemá.

Dokonce i když Marx pokračuje v politizování událostí, stále používá filozofický žargon: „Socialismus nelze uskutečnit bez revoluce. Když se začne vytvářet organický celek, když se zjeví duše, ta věc o sobě, pak se může socialismus politicky odhalit." Marx byl pravý viktorián; zdůrazňoval slova stejně často, jako královna Viktorie ve svých dopisech. Ale ani toto podtrhávání příliš nepomáhá osvětlit smysl textu, který zůstává skryt v nedohledných hlubinách konceptů německé akademické filozofie. Aby své názory lépe objasnil, uchyluje se Marx k obvyklému gigantismu, zdůrazňuje globální povahu procesu, který popisuje, avšak činí tak příliš těžkopádným jazykem. „Proletariát může existovat pouze světově-historicky, stejně jako komunismus, jeho činy mohou být pouze světově-historické." Nebo:

„Komunismus je empiricky možný jen tehdy, budou-li lidé vládnout všichni najednou a simultánně, což předpokládá všeobecný rozvoj produktivní síly a světového obchodu, který je na ní závislý." Nicméně, i když je Marxův výklad jasný, ještě to nutně neznamená, že má nějakou platnost; v podstatě to není nic jiného než obiter dicta mravoučného filozofa. Pokud by některé z vět, které jsem výše citoval, byly přeformulovány v opačném smyslu, jejich hodnověrnost by se nezměnila. Kde tedy byla fakta, důkazy získané z reálného světa, která by tyto prorocké výkřiky moralizujícího filozofa, tato zjevení, proměnila ve vědu?

K faktům měl Marx stejně dvojaký přístup, jako k Hegelově filozofii. Na jedné straně strávil desítky let svého života hromaděním těchto fakt, která zaznamenal do více než stovky obrovských poznámkových sešitů. Avšak na druhé straně to byla taková fakta, která se dala vyhledat v knihovnách, fakta z Modré knihy. Skutečnosti, které Marxe nezajímaly, se daly odhalit pouze osobním zkoumáním světa a lidí v něm žijících. On však byl naprostý a nenapravitelný teoretik. Nic na světě by ho nedostalo z knihovny a pracovny. Marxův zájem o

bídu se datuje od podzimu roku 1842, kdy mu bylo dvacet čtyři. Tehdy napsal sérii článků o zákonech, určujících právo místních venkovanů sbírat dřevo. Podle Engelse mu Marx řekl, že „to byla jeho studie zákona, týkající se krádeží dřeva a výzkum venkovanů v oblasti Moselska, který jeho pozornost obrátil od pouhé politiky k ekonomickým podmínkám a tedy k socialismu“. Avšak žádný důkaz o tom, že by Marx s venkovany a sedláky mluvil a zjišťoval podmínky přímo na místě, neexistuje. Ještě jednou, v roce 1844, napsal do finančního týdeníku Vorwärts článek o údělu slezských tkalců. Ale ve Slezsku nikdy nebyl, a pokud je známo, ani nikdy nemluvil s nikým, kdo by tkalce připomínal: bylo by pro něj netypické, kdyby to udělal. O finančnictví a průmyslu psal Marx celý život, ale lidi, kteří byli spojeni s těmito obory, znal jen dva. Jedním byl jeho holandský strýc Lion Philips, úspěšný obchodník, zakladatel později rozsáhlé Philips Electrical Company. Názory strýce Philipse na celý kapitalistický proces mohly být velmi zasvěcené a zajímavé, pokud by se ovšem Marx namáhal a zajímal se o ně. Ten se však se strýcem radil jen jednou - šlo o technické záležitosti vysokých financí - a ačkoliv Philippe navštívil čtyřikrát, vždy se jednalo o čistě osobní rodinné peněžní záležitosti. Tou druhou zasvěcenou osobou byl sám Engels. Ale Marx Engelsovo pozvání, aby ho doprovázel na návštěvě v prádelně bavlny, odmítl, a je známo, že nikdy v životě nevstoupil ani do mlýna, továrny, dolu ani na jiné průmyslové pracoviště.

Ještě víc zaráží Marxovo nepřátelství vůči ostatním revolucionářům, kteří takovou zkušenost měli - tj. vůči dělníkům, kteří se stali politicky uvědomělými. Takové lidi Marx potkal poprvé teprve v roce 1845, kdy byl na krátké návštěvě v Londýně a navštívil schůzi Německého dělnického vzdělávacího spolku. To, co uviděl, se mu nelíbilo. Přítomní byli většinou kvalifikovaní dělníci, hodináři, tiskaři, ševci; jejich vůdce byl lesní dělník. Byli to samouci, muži disciplinovaní, vážní, dobrého chování, velmi usedlí, usilující změnit společnost, ale umírnění co do praktických kroků, které ke změně měly vést. Nesdíleli Marxovy apokalyptické vize a hlavně, nemluvíli jeho akademickou hantýrkou. Marx jimi opovrhoval: nepovažoval je za víc než revolucionářskou potravu pro děla. Vždy dával přednost společnosti středostavovských intelektuálů, jako byl on sám. Když spolu s Engelsem založili Svaz komunistů a později Internacionálu, Marx zajistil, aby v nich dělníci socialisté nemohli dosáhnout žádných vlivných funkcí a aby v komisích seděli jen jako statutární proletáři. Důvodem tohoto chování byl částečně intelektuální snobismus, částečně skutečnost, že muži znalí skutečných podmínek v továrnách byli nakloněni mírným, progresivním změnám: na základě svých znalostí zastávali skeptický postoj k apokalyptické revoluci, o které Marx tvrdil, že je nejen nutná, ale nevyhnutelná. Některé z Marxových nejedovatějších útoků byly vedeny právě proti mužům tohoto typu. Tak například před schůzí Svazu komunistů v Bruselu uspořádal Marx v březnu 1846 jakýsi soud s Williamem Weitlingem. Krejčovský učeň Weitling byl chudý nemanželský syn pradleny, který ani neznal jméno svého otce. Pouze tvrdou prací a samostatným vzděláváním získal mezi německými dělníky množství přívrženců. Předmětem soudu bylo trvat na „správnosti“ doktríny a potlačit jakýkoliv typ sebevědomého dělníka bez filozofického vzdělání, které Marx pokládal za nezbytné. Jeho útok na Weitlinga byl mimořádně agresivní. Jak prohlásil, Weitling byl vinen tím, že agitoval bez teoretického podkladu. To lze bez problémů dělat v Rusku, kde „můžete založit úspěšné odbory s hloupými mladíky a apoštoly. Ale v civilizované zemi, jako je Německo, si musíte uvědomit, že bez naší doktríny se ničeho dosáhnout nedá“. A ještě: „Pokud se pokusíte ovlivňovat dělníky, a zvláště dělníky německé, bez masy teorie a jasných vědeckých idejí, pak jenom hrajete prázdnou a bezzásadovou propagandistickou hru, jejímž nevyhnutelným výsledkem bude na jedné straně nadšený apoštol, na druhé oslové, naslouchající mu s otevřenou pusou.“ Weitling odpověděl, že se nestal socialistou proto, aby ho někdo poučoval o teoriích vymyšlených mezi čtyřmi stěnami; mluví za živé dělníky a nepodřídí se názorům pouhých teoretiků, kteří mají daleko k utrpení světa opravdové práce. Jak potvrdil svědek, odpověď Marxe „natolik rozčílila, že tloukl pěstí do stolu tak zuřivě, až

se třásla lampa. Vyskočil a křičel: Ignorance ještě nikdy nikomu nepomohla.' " Ještě dlouho poté, co schůze skončila, „zuřící Marx chodil stále po místnosti sem a tam".

Takto se choval i při dalších útocích jednak na socialisty dělnického původu a jednak na jakékoliv vůdce, kteří spíš než proklamováním doktrinářské revoluce získávali přívržence mezi dělníky kázáním praktických řešení aktuálních problémů, týkajících se práce a mezd. Proto Marx napadnul bývalého sazeče Pierre-Josepha Proudhona, zemědělského reformátora Hermanna Kriega a prvního skutečně významného německého sociálního demokrata a organizátora práce, Ferdinanda Lassalla. O zemědělství nevěděl Marx nic a zvláště ne o zemědělství ve Spojených státech, kde se Kriega usadil. Ve své práci Oběžník proti Kriegovi odsoudil jeho návrh dát každému rolníkovi 160 akrů veřejné půdy; prohlásil, že zemědělce je nutno získávat sliby půdy, ale jakmile se socialistická společnost stane skutečností, půda bude společným vlastnictvím. Proudhon byl antidogmatik. Napsal: „Proboha, když a priori zlikvidujeme všechna [náboženská] dogmata, nepokoušejme se hned lidem vštěpovat dogmata jiná ... neučíme ze sebe obhájce nové nesnášenlivosti." Tuto větu Marx nenáviděl. V Bídě filozofie (Misère de la Philosophie), divokém výpadu proti Proudhonovi, napsaném v červnu 1846, ho obvinil z „dětinskosti", celkové „neznalosti" ekonomie a filozofie a především ze zneužití Hegelových myšlenek a postupů - „Pan Proudhon nezná z Hegelovy dialektiky nic jiného než její, pro něho nepřeložitelný, jazyk." Co se týče Lassalla, ten se stal obětí Marxových nejbrutálnějších antisemitských a rasistických výsměšných útoků: nazýval ho „baronem Icikem", „židovským negrem", „slizkým Židem, maskujícím se brilantinou a levnými cetkami". „Teď je mi naprosto jasné," napsal Engelsovi, „že jak naznačuje tvar jeho hlavy a kvalita vlasů, jeho předci byli černoši, kteří se připojili k Mojžíšovi na útěku z Egypta (pokud se jeho matka nebo babička z otcovy strany neskřížila s negrem). Z tohoto spojení Žida a Němce na černošském základě nutně musel vzniknout mimořádný bastard."

V té době Marx nemínil ani sám zkoumat pracovní podmínky v průmyslu, ani se o nich dozvídat od inteligentních dělníků, kteří je znali. A proč by taky měl? S použitím Hegelovy dialektiky došel ve všech elementárních základech k závěrům, týkajícím se osudu lidstva, již na konci 40. let. Jediné, co ještě musel udělat, bylo najít fakta, která by tyto závěry doložila, a ta bylo možno shromáždit z novinových zpráv, vládních prohlášení a z důkazů, získaných jinými spisovateli již dříve; a všechn tento materiál ležel v knihovnách. Proč hledat dál? Problém, jak se jevil Marxovi, bylo najít ta správná fakta: ta, která by do sebe správně zapadala. Jeho metodu dobře shrnul filozof Karl Jaspers:

Styl Marxova psaní není styl badatele...[on] neuvádí příklady ani nepředkládá skutečnosti, které odporují jeho teorii, nýbrž pouze takové, které podporují nebo dokazují to, co sám považuje za konečnou pravdu. Celý tento přístup je ospravedlňování, ne hledání. Obhajování něčeho, co je prohlašováno za čistou pravdu nikoliv s přesvědčením vědce, ale věřícího.

V tomto smyslu tedy „fakta" nejsou jádrem Marxovy práce; tvoří jen doplněk podporující závěry, kterých bylo nezávisle na těchto skutečnostech dosaženo již dříve. Kapitál, monument, kolem kterého se točil celý Marxův život učence, by tedy neměl být chápán jako vědecké zkoumání povahy ekonomických procesů, které se Marx pokoušel popsat, nýbrž by měl být považován za cvičení v morální filozofii, jako traktát srovnatelný s traktáty Carlylovými nebo Ruskinovými. Je to obrovské a mnohdy nesouvislé kázání, útok na průmyslový proces a princip vlastnictví vedený mužem, který je hluboce, ale v podstatě iracionálně nenáviděl. Kapitál kupodivu neobsahuje ústřední tvrzení mající funkci organizujícího principu. Původně v roce 1857 Marx koncipoval práci do šesti svazků: kapitál, půda, mzdy a práce, stát, obchod a poslední svazek na téma světový trh a krize. 16 Ale metodická vnitřní disciplína, potřebná k dokončení takového plánu, se ukázala být nad jeho síly. Jediný svazek, který opravdu sepsal (ten se, aby to nebylo tak jednoduché, skládá ze dvou dílů), opravdu nemá logickou stavbu; je to řada jednotlivých statí, sestavených bez souvislostí. Francouzský marxistický filozof Louis Althusser shledal jeho strukturu tak

zmatenou, že považoval „za nutné“, aby čtenáři ignorovali Díl I. a začali s Dílem II., kapitolou 4. Ale jiní marxističtí interpreti tento výklad ostře odmítali. Althusserův přístup vlastně ani moc nepomáhá. Engelsova vlastní synopse Kapitálu Díl I. pouze podtrhuje slabou nebo spíš neexistující strukturu spisu. Po Marxově smrti Engels sestavil z 1500 stran autorových rukopisných poznámek Díl II., z nichž čtvrtinu pře-psal. Výsledkem je 600 nudných, zmatených stran o oběhu kapitálu, především o ekonomických teoriích 60. let 19. století. Třetí díl, na kterém Engels pracoval v letech 1885-93, zkoumá všechny aspekty kapitálu, o kterých se nemluvílo dříve, ale není to nic víc než řada poznámek, včetně 1000 stran věnovaných lichvě. Většinu z nich tvoří pouze Marxovy záznamy. Téměř celý materiál, pocházející z počátku 60. let, byl shromážděn ve stejné době, kdy Marx pracoval na prvním díle. Neexistovalo nic, co by Marxovi bránilo, aby knihu dokončil sám, jen nedostatek energie a vědomí, že obsah prostě nemá hlavu ani patu.

Druhý a třetí díl nás nezajímá, protože je nepravděpodobné, že by ho Marx sestavil v této podobě (pokud vůbec), jelikož na nich de facto přestal na patnáct let pracovat. Z Dílu I, který byl jeho prací, mají význam pouze dvě kapitoly. Kapitola osmá „Pracovní den“ a kapitola dvacátá čtvrtá na konci druhého dílu nazvaná „Původní akumulace“, obsahující slavnou část 7. „Dějinná tendence kapitalistické akumulace“. Není to v žádném ohledu vědecká analýza, ale čisté proroctví. Marx říká, že nastane (1) „progresivní snížení počtu kapitalistických magnátů“; (2) „odpovídající nárůst bídy, útlaku, zotročení, degenerace a vykořisťování“; (3) „stále se bude prohlubovat rozhořčení dělnické třídy“. Spojení těchto tří sil vytváří hegelovskou krizi nebo politicko-ekonomickou verzi poetické katastrofy, kterou si Marx představoval jako mladík: „Centralizace výrobních prostředků a socializace práce dosáhnou bodu, kdy se již nevejdou do své kapitalistické slupky. Ta puká vedví. Zvoní umíráček kapitalistickému soukromému vlastnictví. Vyvlastňovatelé jsou vyvlastňováni.“¹⁹ Čtení je to velmi zajímavé a potěšilo generace socialistických fanatiků. Ale nemá nárok být považováno za vědecké dílo o nic víc než astrologická ročenka.

Naopak, osmá kapitola „Pracovní den“ se staví jako věčná analýza vlivu kapitalismu na denní život britského proletariátu; opravdu je to jediná část Marxovy práce, která se skutečně zabývá dělníky, oním předstíraným tématem celé jeho filozofie. Proto stojí za pozornost, abychom se jí věnovali pro její „vědeckou“ hodnotu. Jak jsme již poznamenali, Marx vyhledával pouze taková fakta, která zapadala do jím předem učiněných závěrů; tento přístup je v rozporu se všemi principy vědeckých metod, a proto je osmá kapitola od začátku velmi slabá. Ovšem mimo skutečnost, že Marx svá fakta vybíral tendenčně, je otázkou, zda je také špatně interpretoval nebo falšoval. To musíme nyní posoudit.

V této kapitole se Marx snaží dokázat - a to je jádrem jeho morálního případu - že pro kapitalismus je charakteristickým rysem postupující a narůstající vykořisťování dělníků; tedy čím víc bude kapitál využíván, tím víc budou dělníci vykořisťováni, a právě to je ono velké morální zlo, které produkuje finální krizi. Aby mohl tuto tezi vědecky obhájit, musel by Marx dokázat že (1) podmínky v dílnách špatné už v době před nástupem kapitalismu, se za průmyslového kapitalismu ještě mnohem zhoršily; (2) jelikož podstata kapitálu má neosobní, nesmiřitelný charakter, vykořisťování dělníků se v zemích s nejrozvinutějším kapitálem neustále mohutně stupňuje. Marx se nepokusil dokázat ani první bod. Píše: „Co se týče období od počátku velkopřemyslu v Anglii až do roku 1845, dotknu se ho jen místy a pro podrobnější detaily odkáži čtenáře na dílo Bedřicha Engelse Postavení dělnické třídy v Anglii (Die Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig, 1845).“ A dodává, že následné zprávy továrních inspektorů potvrdily „Engelsovu znalost povahy kapitalistické metody“ a ukázaly, „s jakými obdivuhodně věrnými detaily popsal zjištěné okolnosti“.

Stručně řečeno, celá první část Marxova vědeckého zkoumání pracovních podmínek v polovině 60. let 19. století je založena na jediné práci, na Engelsově Postavení dělnické třídy v Anglii, publikovaném již před dvaceti lety. A jakou vědeckou hodnotu můžeme naopak

přisoudit tomuto jedinému zdroji? Engels, syn majitele prosperujících prádelen bavlny v Barmen v Porýní, se narodil roku 1820 a do rodinné firmy nastoupil v roce 1837. V roce 1842 byl poslán do pobočky firmy v Manchesteru a v Anglii strávil dvacet dva měsíců. Mimo Manchester v té době navštívil Londýn, Oldham, Rochdale, Ashton, Leeds, Bradford a Huddersfield. Měl tedy vlastní zkušenost s obchodem s textilem, ale prakticky o podmínkách v anglických továrnách nevěděl nic. Například nevěděl nic o těžbě uhlí a v dole nikdy nebyl; nic neznal o jednotlivých oblastech země nebo o práci na venkově. A přesto napsal dvě celé kapitoly na téma „Horníci“ a „Venkovský proletariát“. V roce 1957 dva velmi pečliví badatelé W. O. Henderson a W. H. Challoner knihu znovu přeložili a zredigovali a přezkoumali Engelsovy zdroje i originální text všech citací. Cílem jejich analýzy bylo téměř úplně zničit objektivní historickou hodnotu knihy a zredukovat ji na to, čím bezpochyby byla: na politickou polemiku, traktát, tirádu. Když na knize Engels pracoval, napsal Marxovi: „Před soudem světového mínění obviňuji anglické střední třídy z masové vraždy, okrádání ve velkém a ze všech možných zločinů.“

Přibližně taková je hodnota knihy: jedná se prostě o případ pro soudní žalobu. Velká část knihy, včetně veškerého zkoumání předkapitalistické éry a raných stádií industrializace, nebyla založena na původních pramenech, ale na několika druhotných zdrojích pochybné hodnoty. Zvláště na knize Petera Gaskella Výrobní populace v Anglii (The Manufacturing Population of England) (1833), díle romantické mytologie, které se snažilo ukázat, že 18. století bylo zlatým věkem pro anglické drobné sedláky a řemeslníky. Ve skutečnosti The Royal Commission on Children's Employment (Královská komise pro dětskou zaměstnanost) v roce 1842 přesvědčivě prokázala, že pracovní podmínky v původních malých dílnách a chalupách byly daleko horší než v nových velkých prádelnách bavlny v Lancashire. Původní otištěné prameny, které Engels použil, byly pět, deset, dvacet, dvacet pět a dokonce i čtyřicet let staré, ačkoliv je většinou předkládal jako současné. Když uváděl počty narozených nemanželských dětí, připisovaných nočním směnám, opominul sdělit, že data pocházejí z roku 1801. Citoval pojednání o kanalizaci v Edinburgu, aniž čtenáře informoval, že bylo napsáno v roce 1818. Při mnoha příležitostech vynechával fakta a události, které jeho zastaralé důkazy úplně znehodnocovaly.

Není vždy zcela jasné, zda Engels špatným výkladem fakt čtenáře klamal záměrně nebo zda je to pouze jeho sebeklam. Někdy je ovšem podvod evidentně zcela záměrný. Engels použil svědectví o špatných podmínkách, které v roce 1833 zjistila the Factories Enquiry Commission (Tovární vyšetřovací komise), aniž by čtenářům sdělil, že v témže roce byl schválen Factory Act (Zákon o továrnách) Lorda Althorpa a že od té doby je zákon již dlouho uplatňován právě proto, aby podmínky, o kterých se zpráva zmiňovala, odstranil. Stejný podvod Marx použil při čerpání z jednoho ze svých hlavních pramenů, ze spisu dr. J. P. Kaye Fyzické a morální podmínky dělnických tříd, zaměstnaných v prádelně bavlny v Manchesteru (Physical and Moral Conditions of the Working Classes Employed in the Cotton Mill in Manchester, 1832). Tato práce pomohla zásadně reformovat systém místních vládních zdravotních opatření; Engels se o nich vůbec nezmiňuje. Nesprávně interpretoval kriminalistické statistiky nebo je zcela ignoroval, když nepodporovaly jeho tvrzení. Engels neustále a vědomě potlačuje fakta odporující jeho argumentům nebo vysvětlující určitou „nepravost“, kterou se on snaží odhalit. Pečlivé prověřování Engelsových výňatků ze sekundárních pramenů ukazuje, že jsou často zkomoleny, zhuštěny, vytrženy ze souvislostí či překrouceny, ale vždy uvedeny v uvozovkách, jako by byly citovány doslova. Celé Hendersonovo a Challonerovo vydání knihy provázejí poznámky pod čarou, které katalogizují Engelsovy překroucené a nepoctivé údaje. Jen v jedné části, v sedmé kapitole nazvané „Proletariát“, se lži, včetně chybných fakt a přeplísů, objevují na stranách 152,155,157,159,160,163,165,167,168,170,172, 174, 178, 179, 182, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 194a203.24

Marx nemohl nevědět o slabých místech, doslova lžích, Engelsovy knihy, neboť na mnoho z nich detailně upozornil už v roce 1848 německý ekonom Bruno Hildebrand v publikaci, kterou Marx znal. Navíc se Marx s Engelsovým nesprávným výkladem vědomě vyrovnává. Čtenáři prostě nesdělí informaci o obrovském zlepšení, které přineslo zavedení Továrnických zákonů a dalších legislativních nápravných opatření od doby, kdy kniha vyšla, a které ovlivnily přesně ten typ podmínek Marxem zdůrazňovaných. V každém případě Marx vnesl do používání původních i druhotných písemných zdrojů stejný duch hrubé nedbalosti, tendenčního překrucování a vyložené nepoctivosti, jímž byla poznamenána Engelsova práce. Skutečně oba často rukou společnou podváděli, ačkoliv Marx byl podvodník mnohem odvážnější.

V jednom zvlášť křiklavém případě překonal i sám sebe. Jednalo se o Ustavující manifest Mezinárodního dělnického sdružení, založeného v září 1864, neboli o tzv. Inaugurální adresu. Marx měl v úmyslu vytrhnout anglickou dělnickou třídu z apatie, a proto ve snaze prokázat, že se životní úroveň zhoršuje, záměrně zfalšoval větu W. E. Gladsona z jeho projevu o rozpočtu z roku 1863. V komentáři k růstu národního bohatství Gladstone řekl: „Měl bych pohlížet téměř s obavami a s bolestí na tento opojný vzrůst bohatství a moci, kdybych věřil, že je omezen na třídu, jejíž situace je jednoduchá." Ale dodal: „Průměrné podmínky britského dělníka, jak bohudík víme, se během posledních dvaceti let zcela mimořádně změnila a téměř o nich můžeme prohlásit, že v historii žádné země ani epochy nemají obdoby." Marx ve svém projevu cituje Gladstona takto: „Tento opojný vzrůst bohatství a moci je zcela omezen na majetné třídy." Protože to, co Gladstone opravdu řekl, byla pravda, navíc potvrzená množstvím statistických důkazů, a protože o něm bylo každopádně známo, že je posedlý potřebou zajistit, aby bylo bohatství rozdělováno v maximální možné šíři, bylo by velmi obtížné zplodit ještě ostudnější opak toho, co Gladstone mínil. Marx uvedl jako svůj zdroj noviny Morning Star, ale Star spolu s ostatními novinami a také Hansard uvádějí Gladstonova slova správně. Marxova lež vyšla najevo. Nicméně ji ještě s dalšími nesrovnalostmi zopakoval v Kapitálu, a když znova jeho falzifikáty zjistili a pranýřovali, zahalil se temnou inkoustovou clonou; on, Engels, a později i jeho dcera Eleanor se na dvacet let zapletli do sporu, ve kterém se snažili obhájit neobhajitelné. Žádný z nich by nikdy nepřiznal původní, jasný falzifikát a výsledkem debaty je dojem, vyvolaný u některých čtenářů - tak, jak Marx chtěl - že existují dvě strany sporu. Neexistují. Marx věděl, že Gladstone nikdy nic takového neřekl a že podvod byl úmyslný. Nebyla to výjimka. Podobným způsobem zfalšoval Marx i citáty z Adama Smitha.

Marxovo systematické zneužívání zdrojů zaujalo v 80. letech 19. století dva cambridžské učence. S pomocí revidovaného francouzského vydání Kapitálu (1872-75) sepsali pojednání pro Cambridžský ekonomický klub, nazvané Komentář k použití Modrých knih Karlem Marxem v Kapitole XV. Kapitálu (Comments on the use of the Blue Books by Karl Marx in Chapter XV of Le Capital, 1885). Sdělují, že nejprve prověřili Marxovy reference, „aby o některých bodech získali lepší informace", ale překvapeni „hromadícími se nesrovnalostmi" se rozhodli prověřit „rozsah a důležitost chyb tak zjevných". Zjistili, že rozdíl mezi texty Modrých knih a Marxovými citacemi nebyly důsledkem pouhé nepřesnosti, ale „jevily známky vlivu, působícího jejich překroucení". Do jedné kategorie se řadily případy, kdy byly citáty často „vhodně zkráceny vynecháním pasáží, které by mohly působit proti závěrům, které chtěl Marx prosadit". Další kategorie „sestává z citátů, fiktivně sestavených z izolovaných tvrzení, obsažených v různých částech zprávy.

Ty jsou potom podstrčeny čtenáři v uvozovkách s plnou vážností přímé citace samotných Modrých knih". V jednom případě (týká se to šicího stroje) Marx „používá Modrých knih s otřesnou drzostí... aby prokázal pravý opak toho, co opravdu sdělují". Pánové došli k závěru, že jejich důkazy možná nebudou „dostačující k obvinění ze záměrného falšování", ale zcela určitě ukázaly „téměř zločinnou nedbalost při používání úředních

dokumentů" a opravňují k tomu, aby se zacházelo „s kteroukoliv částí Marxovy práce s nedůvěrou”.

Pravda je, že dokonce i nejpovrchnější zkoumání způsobu, jakým Marx používal důkazy, nutí člověka k tomu, aby ke všemu, co napsal a co je založeno na konkrétních datech, přistupoval skepticky. Jemu se nikdy nedá věřit. Celá klíčová osmá kapitola Kapitálu je záměrným a systematickým falšováním s cílem dokázat tvrzení, které by se po objektivním přezkoumání fakt ukázalo jako neudržitelné. Zločiny, které spáchal proti pravdě, lze rozdělit do čtyř skupin. Zaprvé - používá zastaralý materiál, protože moderní podklady jeho věc nepodporují. Zadruhé - za typické příklady kapitalismu si vybírá taková průmyslová odvětví, kde byly podmínky mimořádně špatné. Tento podvod byl pro Marxe zvlášť důležitý, protože bez něj by osmá kapitola vůbec nemohla vzniknout. Tvrdil, že kapitalismus produkuje stále se zhoršující podmínky; čím víc je kapitál využíván, tím hůř se musí s dělníky nakládat, aby se zaručil odpovídající zisk. Důkazy, které obširně cituje, aby své tvrzení prokázal, pocházejí téměř výhradně z malých, neefektivních, nedostatečně kapitálově zajištěných firem z archaických odvětví, která ve většině případů existovala v předkapitalistickém období - například z hrnčířství, krejčovství, kovářství, pekařství, sirkařství, tapetařství či krajkářství. V mnoha typických případech, jež Marx uvádí (např. pekařství), byly podmínky tak špatné právě proto, že si firma v důsledku nedostatku kapitálu nemohla dovolit zavést stroje. Marx se tedy zabývá podmínkami v období před počátkem kapitalismu a ignoruje pravdu, která bije do očí: čím více kapitálu, tím méně utrpení. Tam, kde se zabývá moderním, vysoce kapitalizovaným průmyslem, shledává ne dostatek důkazů; tak třeba když mluví o oceli, musí se spoléhat na vložené komentáře („Jaká cynická upřímnost!", „Jaká pokrytecká frazeologie!") a v případě železnice je dohnán k použití zažloutlých výstřižků o starých nehodách („čerstvá železniční neštěstí"): pro své tvrzení potřeboval, aby nehodovost přepočtená na jednoho cestujícího a ujetou míli stoupala, zatímco ve skutečnosti výrazně klesala, a v době vydání Kapitálu se dráha stávala nejbezpečnějším dopravním prostředkem ve světové historii.

Zatřetí - když Marx používá zprávy továrního inspektorátu, cituje příklady bídných podmínek a špatného zacházení s dělníky, jako by byly nevyhnutelnou normou systému; ve skutečnosti byl podle inspektorů za tato fakta zodpovědný „podvodný majitel prádelny". Inspektoři měli za úkol vše zjistit, případ vyšetřit a majitel se tak octnul v situaci, že byl postupem času z oboru vyřazen. Začtvrté - fakt, že Marxovy hlavní důkazy pocházely z tohoto zdroje, tedy z inspektorátu, prozrazuje jeho podvod ze všech největší. Tím bylo jeho tvrzení, že kapitalismus je ve své přirozenosti nenapravitelný, a dále, že v bídě, kterou uvaluje na dělníky, je buržoazní stát spojencem kapitalismu, neboť stát, jak napsal, „je výkonným orgánem pro správu záležitostí vládnoucí třídy jako celku". Ale kdyby to byla pravda, parlament by nikdy neodhlasoval Tovární zákony a stát by je neuváděl v platnost. Téměř všechna Marxova fakta, tak jak je vybral a zařadil (a někdy zfalšoval), pocházela z úsilí státu (inspektorů, soudů, smírčích soudců) zlepšit podmínky, které nevyhnutelně zahrnovalo i nutnost odhalit a potrestat ty, kteří za jejich špatnou úroveň nesli odpovědnost. Kdyby se systém nebyl schopen sám reformovat, což bylo podle Marxe nemožné, nemohl by Kapitál nikdy napsat. A jelikož Marx nebyl ochoten sám provést výzkum na místě, byl nucen se spoléhat právě na důkazy těch lidí, které považoval za „vládnoucí třídu", kteří se snažili věci zlepšit a jimž se to ve velké míře podařilo. Proto musel Marx hlavní zdroj svých důkazů buď překroutit, anebo se vzdát svých tezí. Konstrukce té knihy byla a je podvod.

Marx se nepokusil poznat, jak průmysl funguje, a proto nedokázal nebo ani nechtěl pochopit, že od samého počátku průmyslové revoluce, tedy v letech 1760-90, dávali nejschopnější majitelé manufaktur (kteří měli dostatečný přísun kapitálu) přednost lepším podmínkám pro své zaměstnance; proto se snažili podporovat legislativu, týkající se továren a - což bylo stejně důležité - účinně ji uplatňovali, protože odstraňovala vše, co považovali za

nekalou konkurencí. Poměry se tedy zlepšovaly. A protože se zlepšovaly, dělníci nepovstávali, jak Marx předpovídal. To proroka mátl. Z četby Kapitálu vyplyne jeho základní neúspěch - Marx nebyl schopen kapitalismus pochopit. Nepochodil přesně z toho důvodu, že nepostupoval vědecky: nechtěl sám zkoumat fakta ani objektivně používat ta, která zjistili ostatní. Od začátku do konce nejen Kapitál, ale všechny Marxovy práce, odrážejí neúctu k pravdě, která místy hraničí až s pohrdáním. To je hlavní důvod, proč marxismus jako systém nemůže dosáhnout výsledků, na které si činí nárok; a považovat tento systém za „vědecký“ je absurdní.

Marx budil zdání učence. Ale jestliže ho nemotivovala láska k pravdě, co tedy bylo hnací silou jeho života? Abychom ji odhalili, musíme se blíže podívat na jeho osobní vlastnosti. Je faktem, i když někdy faktem melancholickým, že velká intelektuální díla nevznikají abstraktní prací mozku a fantazie; jsou hluboce zakořeněna v osobnosti tvůrce. Marx je toho zcela mimořádným příkladem. Už dříve jsme považovali jeho filozofii za amalgám poetických vizí, novinářské zběhlosti a akademismu. Ale dá se také ukázat, že její skutečný obsah lze dát do souvislosti se čtyřmi aspekty Marxova charakteru: s jeho oblibou násilí, touhou po moci, neschopností zacházet s penězi a především se sklonem využívat lidi kolem sebe.

Podtext násilí, v marxismu všudypřítomný a stále zjevný v aktuálním vystupování marxistických režimů, byl odrazem samotného autora. Marx prožíval svůj život v ovzduší extrémní slovní hrubosti, která opakovaně vybuchovala do divokých hádek a někdy i do fyzického násilí. Rodinné hádky Marxových byly téměř to první, čeho si na něm všimla jeho budoucí žena, Jenny voň Westphalen. Během studií na univerzitě v Bonnu Marxe zatkla policie za vlastnictví pistole a málem byl kvůli tomu z univerzity vyloučen; v univerzitních archívech jsou doklady o tom, že se angažoval ve studentských konfliktech, bil se v souboji a byl při něm raněn na oku. Marxovy hádky s rodinou zkalily poslední roky otcova života a nakonec vedly k rozchodu s matkou. V jednom z prvních Jenniných zachovaných dopisů můžeme číst: „Prosím Tě, nepiš s takovou zlobou a podrážděním,“ a je jasné, že mnohé z jeho nepřetržitých hádek vznikly kvůli hrubému vyjadřování, které měl sklon používat při psaní a stále více i v řeči, a často ještě zhoršenému alkoholem. Marx nebyl alkoholik, ale pil pravidelně, často i hodně a občas se účastnil pořádných pitek. Část jeho potíží pocházela ze skutečnosti, že od poloviny svých dvaceti let žil pořád v exilu, téměř výlučně v cizích městech, ve společenstvích německých vystěhovalců. Jen výjimečně hledal známosti mimo tento okruh a nikdy se nesnažil s ním sžít. Navíc lidé, se kterými se stýkal, tvořili úzkou skupinu, kterou zajímala pouze revoluční politika. Toto zjištění nám samo o sobě pomáhá vysvětlit Marxovo zúžené vidění světa a bylo by těžké si představit sociální zázemí schopné ještě víc podpořit jeho hádavou povahu, protože tyto druhy společnosti jsou známé svými divokými diskusemi. Podle Jenny se hádky stále opakovaly. Výjimkou byl jen pobyt v Bruselu. V Paříži se musely redakční porady konat za zavřenými okny, aby lidé venku neslyšeli neustálý křik.

Nicméně hádky měly jistý cíl. S každým, s kým se sblížil - počínaje Brunem Bauerem - se Marx hádal do té doby, dokud ho zcela neovládl. Výsledkem je mnoho, většinou nepřátelských, popisů zuřivého Marxe v akci. Bauerův bratr o něm dokonce napsal báseň:

Tmavý chlapík z Trevíru rozčilen, zlou pěst
sevřenu bouří neustále, jako by jím tisíc d'áblů
smýkalo tam a sem.

Marx byl malý, rozložitý, s černými vlasy a vousy, bledou pletí (děti mu říkaly „mouřenín“) a pruským monoklem. Pavel Annenkov, který ho zažil při „soudu“ s Weitlingem,

popsal Marxovu „hustou černou hřívu, chlupaté ruce a nakřivo zapnutý frak“; neuměl se chovat, byl „pyšný a lehce pohrdavý“; jeho „ostrý, kovový hlas se dobře hodil k radikálním soudům, které soustavně vynášel nad lidmi a věcmi“; vše, co řekl, „znělo jako skřípání“. Jeho oblíbeným Shakespearovým dílem byl Troilus a Cressida, které vychutnával pro divoké nadávky Ajaxe a Thersita. Rád je citoval a obětí jedné pasáže (Thou sodden-witted lord: thou hast no more brain than I háve in my elbow) se stal jiný revolucionář, Karl Heinzen, který vytvořil pamětihodný portrét rozzlobeného človíčka. Podle něj byl Marx „nesnesitelně špinavý“, „kříženec kočky a opice“, s „rozcuchanými vlasy, černými jako uhel a špinavě nažloutlou pleť“. Tvrdil, že se nedalo říci, zdájsou jeho šaty přirozeně nahnědlé nebo jen prostě špinavé. Měl malé, pichlavé, zlomyslné oči, „ze kterých šlehaly záblesky zlostného ohně“; měl ve zvyku říkat: „Já vás zničím.“

Mnoho času Marx strávil sbíráním podrobných materiálů o svých politických soupeřích a nepřátelích a neměl žádné zábrany je poskytovat policii, pokud si myslel, že mu to nějak poslouží. Velké veřejné spory, například při schůzi Internacionály v Haagu roku 1872, předznamenaly réglements d'ès comptes sovětského Ruska: součástí stalinistické epochy není nic, co by nebylo vzdáleně nepředznamenáno Marxovým chováním. Občas opravdu tekla i krev. V roce 1850 se Marx ve sporu s Augustem voň Willich choval tak urážlivě, že ho Willich vyzval na souboj. Ačkoliv již dříve jeden souboj postoupil, Marx prohlásil, že „se nebude angažovat v hrátkách pruských důstojníků“, ale také se nepokusil zabránit svému mladému asistentovi Karlu Schrammovi, aby ho zastoupil, ačkoliv Schramm v životě nedržel pistoli v ruce a Willich byl výtečným střelcem. Schramm byl raněn. Willichovým sekundantem byl tehdy Marxův zvlášť podezřelý spojenec, Gustav Techow, kterého si Jenny právem oškivila. Techow zabil nejméně jednoho kolegu revolucionáře a nakonec byl oběšen za vraždu policisty. Pokud to vyhovovalo jeho taktice, neodmítal Marx násilí a dokonce ani terorismus. V proslovu k pruské vládě z roku 1849 vyhrožoval: „My jsme nemilosrdní a od vás nežádáme ani vindru. Až přijde náš čas, nebudeme svůj terorismus skrývat.“ Následující rok rozeslal po Německu „Aktionplan“, který zvlášť podněcoval davové násilí: „Protože se zdaleka nechceme stavět proti tzv. výstřelkům, oněm příkladům lidové pomsty na nenáviděných jednotlivcích nebo veřejných budovách, na které myslíme pouze s nenávistí, musíme tyto příklady nejen přehlížet, ale ještě jim pomáhat. Čas od času byl ochoten podporovat atentáty, pokud je považoval za účinné. Maxim Kovalevsky, kolega z okruhu revolucionářů, který byl při tom, když se Marx dozvěděl o neúspěšném pokusu o atentát na císaře Viléma I. na třídě Unter den Linden v roce 1878, zaznamenal jeho vztek, ve kterém „proklínal teroristu, který nedokázal provést svůj teroristický čin“.³⁷ Kdyby se byl Marx dostal k moci, určitě by byl rozpoutal obrovské násilí a krutosti. Ale do situace, kdy by mohl uskutečnit rozsáhlou revoluci, ať už násilnou, nebo ne, se samozřejmě nikdy nedostal, a jeho potlačovaná zuřivost se tedy promítla do knih, v nichž je vždy obsažen duch nesmiřitelnosti a extremismu. Mnoho jejich pasáží budí dojem, že je Marx psal ve vzteku. Lenin, Stalin a Mao Ce-tung později v praxi a ve velkém měřítku uskutečňovali právě ono násilí, které Marx choval ve svém srdci a které z jeho děl číší.

Jak Marx sám posuzoval morálnost svých činů, ať už překrucoval pravdu nebo podporoval násilí, se dá říci jen těžko. Na jedné straně byl velmi silnou morální osobností. Spalovala ho touha stvořit lepší svět. A přesto v Německé ideologii morálku zesměšnil; tvrdil o ní, že je „nevědecká“ a že nemůže být překážkou revoluce. Zřejmě si myslel, že se bez ní obejde v důsledku pseudometafyzické proměny lidského chování, kterou s sebou přinese komunismus. Stejně jako mnoho jiných egoistů měl sklon si myslet, že na jeho osobu se mravní zákony nevztahují, či spíš ztotožňovat své zájmy s morálkou jako takovou. Určitě došel k závěru, že zájmy proletariátu a naplnění jeho osobních představ jsou jedno a totéž. Anarchista Michail Bakunin poznamenal, že Marx byl „hluboce oddán věci proletariátu,

ačkoliv v tom vždy byla příměs osobní domýšlivosti".³⁹ Byl vždy posedlý sám sebou; zachoval se obsáhlý dopis, který Marx napsal v mládí otci, ve skutečnosti psaný sobě a o sobě. Pocity a názory jiných lidí Marxe nikdy moc nezajímaly, o ně se nestaral. Každý podnik, do kterého se zapojil, musel řídit jen on sám. O jeho působení v redakci Neue Rheinische Zeitung napsal Engels: „Marx řídil zaměstnance redakce prostě jako diktátor." Neměl ani čas ani zájem zabývat se demokracií. Výjimkou byl zvláštní a zvrácený smysl, který pro něj to slovo představovalo: Marx měl odpor k volbám jakéhokoliv druhu - ve svých článcích odmítnul britské všeobecné volby jako pouhé opilecké orgie.

Je pozoruhodné, jak často se v mnoha různých zdrojích, které podávají svědectví o Marxově chování a politických záměrech, vyskytuje slovo „diktátor". Annenkov ho nazýval „personifikací demokratického diktátora" (1846). Nezvykle inteligentní agent pruské policie, který ho sledoval v Londýně, poznamenal: „Dominujícím rysem jeho charakteru je neomezená ctižádost a láska k moci... ve své společnosti je absolutním vládcem... všechno dělá sám, udílí rozkazy na svoji zodpovědnost a nesnese odpor." Techow (Willichův neblahý sekundant) sepsal skvělý Marxův portrét. Jednou se mu podařilo Marxe opít a ten si vylil svoje srdce. Podle Techowa byl Marx „vynikající osobností" se „vzácnou intelektuální nadřazeností", a „kdyby měl stejné srdce jako intelekt a dokázal tak milovat jako nenávidět, šel bych za ním do ohně". Ale „nedostává se mu vznešenosti duše. Jsem přesvědčen, že nejnebezpečnější osobní ambice strávila vše, co v něm bylo dobré... cílem veškerého jeho snažení je získat osobní moc". Konečný soud, který nad Marxem vynesl Bakunin, zní stejně: „Marx nevěří v Boha, ale věří nejvíc sám v sebe a každého donutí, aby mu sloužil. Jeho srdce není plné lásky, ale hořkosti, a je v něm jen velmi málo sympatie k lidstvu."

Marxův stálý hněv, diktátorské způsoby a hořkost bezpochyby odrážely oprávněně vědomí osobních velkých schopností a zároveň intenzivní zklamání nad neschopností je uplatnit efektivněji. Jako mladý muž vedl Marx bohémský, Často zahálčivý a rozmařilý život; na prahu středního věku pro něj stále ještě bylo těžké pracovat rozumně a systematicky, když často celé noci proseděl a prodiskutoval, a pak většinu dne strávil v polospánku na pohovce. Ke konci středních let dodržoval již trochu pravidelnější režim, ale v práci nikdy vnitřně disciplinovaný nebyl. Přesto odmítal sebemenší kritiku. Byla to jedna z vlastností, kterou měl společnou s Rousseauem: sklon ke sporům s přáteli a ochránci, zvláště když mu dávali dobré rady. Když v roce 1874 oddaný přítel dr. Ludwig Kugeimann naznačil, že by nebylo těžké dokončit Kapitál, jen kdyby si trochu lépe zorganizoval život, Marx se s ním nadosmrtně rozešel a vystavil ho nemilosrdným urážkám.

Jeho zlobný egoismus měl jak fyzické, tak psychické kořeny. Marx vedl obzvláště nezdravý život, velmi málo se fyzicky namáhal, často jedl obrovská kvanta silně kořeněných pokrmů, hodně kouřil a pil (zvláště silné světlé pivo) a výsledkem toho všeho byly stálé potíže s játry. Zřídka se koupal nebo vůbec myl. To spolu s nevhodnou dietou může vysvětlit opravdovou pohromu v podobě vřidků, kterými Marx trpěl čtvrt století. Vyrážka zvyšovala jeho podrážděnost a zdá se, že nejhorší byla situace právě v době, kdy psal Kapitál. „Ať se stane cokoli," napsal trpce Engelsovi, „doufám, že buržoazie bude mít důvod si pamatovat mé boláky." Vřidky se lišily počtem, velikostí a intenzitou, ale vždy znovu se objevovaly na různých částech těla, včetně tváří, kořenu nosu, hýždí (což znamenalo, že nemohl číst) a penisu. V roce 1873 ho dohnaly k nervovému zhroucení, doprovázenému třesem a velkými výbuchy zuřivosti.

Stále více se středem Marxovy zlosti a frustrace stávala jeho komická neschopnost zacházet s penězi, která pravděpodobně tvořila samou podstatu jeho nenávisti ke kapitalistickému systému. Když byl ještě mladým mužem, dohnala ho tato vlastnost do náruče lichvářů, půjčujících na vysoký úrok a vášnivá nenávist k lichvě byla tou pravou emocionální silou celé jeho filozofie morálky. Tím se vysvětluje, proč věnoval tolik času a prostoru tomuto tématu, proč je celá jeho teorie tříd založena na antisemitismu a proč do Kapitálu začlenil

dlouhou a divokou pasáž odsuzující lichvu, kterou vytrhnul z jednoho z Lutherových antisemitských výpadů.

Marxovy potíže začaly na univerzitě a trvaly po celý jeho život. Vznikly v podstatě z dětinského chování. Marx si zcela bezstarostně půjčoval, peníze utratil a pak byl pokaždé ohromený a rozzlobený, když měl splatit účty, zatížené vysokým úrokem. Úroky, tedy základ všech systémů, založených na kapitálu, považoval za zločin proti lidskosti a za kořeny vykořisťování člověka člověkem, které měl jeho systém odstranit. To jen tak obecně. Ale v konkrétní souvislosti se svým případem řešil tyto problémy vykořisťováním každého, kdo se mu dostal do ruky, především své vlastní rodiny. Peníze jsou hlavním tématem Marxovy rodinné korespondence. V posledním dopise, který mu napsal otec, když v únoru 1838 umíral, znovu opakuje svůj nárek nad tím, že se Marx zajímá o rodinu pouze tehdy, když potřebuje její pomoc a stěžuje si: „Nyní studuješ čtvrtým měsícem práva a už jsi utratil 280 tolarů. To jsem já nevydělal za celou zimu.“ O tři měsíce později otec zemřel. Přijet na pohřeb se Marx neobtěžoval. Místo toho začal tlačit na matku. V té době si už zvyknul žít z půjček od přátel a z peněz, opakovaně vymámených na rodině. Tvrdil, že rodina je „docela bohatá“ a je její povinností Marxe podporovat v jeho důležité práci. Až na přerušovanou práci novináře, kterou dělal spíš z politických důvodů, než aby si vydělal, se Marx nikdy vážně nepokusil sehnat zaměstnání. Jen jednou si v Londýně (v září 1862) podal žádost o místo úředníka u dráhy, ale byl odmítnut, protože měl příliš špatný rukopis. Byla to zřejmě právě Marxova neochota soustavně pracovat, která byla hlavním důvodem, proč rodina neprojevovala soucit s jeho žádostmi o podporu. Matka nejen že odmítla zaplatit synovy dluhy, neboť byla přesvědčena, že by jich pak nadělal ještě víc, ale nakonec se s ním rozešla úplně. Od té doby byly jejich styky minimální. Lze jí připsat k dobru to, že projevila trpké přání, aby „Karl kapitál shromažďoval, místo aby o něm jen psal“.

Ať tak či onak, Marx stejně získal značnou sumu peněz dědictvím. Smrt otce mu přinesla 6000 zlatých franků, z nichž část utratil za vyzbrojení belgických dělníků. Po matčině smrti v roce 1856 dostal míň, než očekával, ale jen proto, že si na základě očekávaného dědictví vypůjčil od strýce Philipse. Podstatnou částku také obdržel z majetku Wilhelma Wolfa v roce 1864. Dalšími penězi přispěla manželka a její rodina (Jenny také dostala jako součást věna stříbrný jídelní servis s erby předků z Argyllu, šlechtickým erbem značené přibory a ložní prádlo). Mezitím oba dostávali dost peněz, rozumně investovaných tak, aby jim poskytovaly zaopatření. Jejich skutečný příjem nikdy neklesl pod 200 liber ročně, což bylo třikrát víc než byl průměrný plat kvalifikovaného dělníka. Ale Marx i Jenny se o peníze zajímali, jen když je chtěli utrácet. Dědictví i půjčky se rozkutálely, a tak se jim dlouhodobě nikdy nedařilo lépe. Vlastně vězeli pořád v dlužích, často dost vážně, takže stříbrný servis pravidelně putoval i s dalšími věcmi, včetně rodinných svršků, do zastavárny. Jednou, když Marx musel odjet z domova, měl jen jedny kalhoty. Stejně jako Marxova i Jennina rodina nadále odmítla podporovat zetě, kterého považovala za nenapravitelně líného a lehkomyšlného. Když v březnu 1851 oznamoval Engelsovi narození dcery, Marx si postěžoval: „Nemám doma doslova ani vindru.“

V té době byl Engels novým terčem využívání. Od poloviny 40. let, kdy se setkali poprvé, až do přítelovy smrti, byl hlavním zdrojem příjmů Marxových. Pravděpodobně jim dal víc než polovinu toho, co sám dostal. Celkovou sumu nelze spočítat, protože podporu poskytoval dvacet pět let v nepravidelných částkách, stále ujišťován Marxem ve víře, že hned jak dostane příští platbu, všechno vrátí. Jejich vztah byl z Marxovy strany vykořisťovatelský a zcela nerovný, protože Marx byl vždy dominantní a někdy tyranizující partner. Jenže jakýmsi zvláštním způsobem se oba potřebovali, jako pár komiků neschopných kus zahrát jeden bez druhého, často na sebe vrčeli, ale nakonec vždy drželi pospolu. Jejich vztah se málem rozpadl v roce 1863, kdy se Engelsovi zdálo, že Marxovo neustálé škemrání o peníze zašlo příliš daleko. Engels měl v Manchesteru dva domy, jeden pro obchodní účely, druhý pro svou

milenku Mary Burnsovou. Když Mary zemřela, byl hluboce zarmoucen. Byl úplně bez sebe, když od Marxe dostal bezcitný dopis (datovaný 6.1. 1863), ve kterém se jen krátce zmínil o jeho ztrátě a hned přešel k mnohem důležitější žádosti o peníze. Není nic, co by lépe ilustrovalo Marxův neoblomný egocentrismus. Engels odpověděl na dopis chladně a událost téměř ukončila jejich vztah. V jistém smyslu už nikdy nebyl takový, jako dřív, protože Marxovo jednání Engelsovi připomnělo omezenost jeho charakteru. Zřejmě v té době došel k závěru, že Marx nikdy nebude schopný získat zaměstnání, uživit rodinu a dát si své záležitosti do pořádku. Jediné, co se dalo dělat, bylo vyplácet Marxovi pravidelnou podporu. Proto se Engels v roce 1869 zbavil svých obchodů a zajistil si tak příjem víc než 800 liber ročně. Z nich dostával 350 liber Marx. A tak posledních 15 let svého života byl Marx důchodcem, žijícím z renty a měl určitou životní jistotu. Nicméně se zdá, že jeho náklady byly kolem 500 liber ročně, možná i víc, za což se před Engelsem ospravedlňoval: „Dokonce z komerčního hlediska by tu čistě proletářské uspořádání nebylo vhodné.“⁰ Proto dopisy, ve kterých žádal o další podporu z Anglie, pokračovaly.

Ovšem hlavní obětí Marxovy lehkomyšlnosti a neochoty pracovat, byla jeho vlastní rodina, především manželka. Jenny Marxova je jednou z tragických, politováníhodných postav socialistické historie. Vypadala jako pravá Skotka, bledá pleť, zelené oči a zrzavé vlasy po babičce z otcovy strany, potomek druhého hraběte z Argyllu, zabitého u Floddenu. Jenny byla krásná a Marx ji miloval - jak dokazují jeho básně -, ona ho milovala vášnivě, bojujíc Marxovy bitvy jak se svou, tak s jeho rodinou; prošlo mnoho trpkých let, než její láska zanikla. Jak mohl sobec jako Marx inspirovat takovou náklonnost? Odpověď, myslím, spočívá v tom, že Marx byl silný, mužný, v mládí a raném mužném věku hezký, ačkoliv vždy špinavý; v neposlední řadě byl zábavný. Historikové si málo všímají této vlastnosti; ta totiž často pomáhá vysvětlit přitažlivost jinak záhadnou (takový byl například Hitler, jak v soukromí, tak jako řečník na veřejnosti). Marxův humor byl často kousavý a surový. Přesto se jeho skvělým žertům lidé smáli. Kdyby byl neměl smysl pro humor, mnohé z jeho nepříjemných vlastností by ho úplně připravily o příznivce a dámy by se k němu otočily zády. Ale legrace je nejjistější cestou k srdcím tolik soužených žen, jejichž životy jsou ještě těžší než životy mužů. Marxe a Jenny bylo možno často slyšet, jak se spolu smáli, a později to byly víc než cokoli jiného právě žerty, které k Marxovi poutaly jeho dcery.

Marx byl pyšný na skotský šlechtický původ své ženy (zveličoval ho) a na to, že je dcerou barona a vysokého úředníka pruské vlády. Pozvánky na ples, které nechal vytisknout v 60. letech v Londýně, o ní mluví jako o „rozené von Westphalen“. Často tvrdil, že s opravdovými aristokraty vychází lépe, než s chamtivou buržoazií (podle svědků toto slovo vyslovoval se zvláštním podrážděným pohrdáním). Ale když na Jenny dolehla děsivá realita manželství s nezaměstnaným revolucionářem bez státní příslušnosti, klidně by byla vzala zavděk buržoazní existencí, jakkoliv bezvýznamnou. Od začátku roku 1848 byl její život nejméně po deset dalších let noční můrou. 3. března 1848 byl Marxovi vystaven rozkaz k vyhoštění ze země a on byl uvězněn; Jenny strávila noc s ním, zavřená v cele s prostitutkami; druhý den odvezla policejní eskorta rodinu na hranice. Většinu dalšího roku strávil Marx na útěku nebo před soudem. V červnu 1849 se ocitl bez prostředků. Za měsíc se přiznal příteli: „Poslední šperk, který patřil mé manželce, zmizel v zastavárně.“ Sám si udržoval elán absurdním trvalým revolucionářským nadšením, ve kterém psal Engelsovi: „Navzdory všemu nebyl kolosální výbuch sopky revoluce ještě nikdy tak bezprostředně blízko. Detaily později.“ Jenže Jenny takovou útěchu neměla a navíc byla těhotná. Bezpečí našli v Anglii, kde na ně ale také čekalo ponížení. Jenny nyní měla tři děti, Jenny, Lauru a Edgara a čtvrté porodila v listopadu 1849. Chlapec se jmenoval Guy neboli Kvido. O pět měsíců později dostali Marxovi výpověď z bytu v Chelsea, protože neplatili nájem, a byli doslova vyhozeni na dlažbu před (psala Jenny) „lůzou z celého Chelsea“. Jejich postele prodali, aby se zaplatil dluh u řezníka, mlékaře, lékárníka a pekaře. Útočiště našla rodina v zchátralé německé ubytovně na Leicester

Square, kde v zimě Kvido zemřel. Jenny zanechala o těchto dnech zoufalou výpověď - její psychika a vztah k Marxovi se z tohoto zážitku nikdy nevzpamatovaly.

24. května 1850 dostal vévoda z Westmorelandu, britský velvyslanec v Berlíně, kopii zprávy šikovného pruského špióna, která velmi podrobně pojednávala o aktivitách německých revolucionářů soustředěných kolem Marxe. Těžko bychom hledali lepší popis toho, s čím se musela Jenny vyrovnávat:

[Marx] vede život bohémského intelektuála. Zřídka se myje, upravuje svůj vzhled a převléká si prádlo, často je opilý. Ačkoliv je mnohdy celé dny velmi líný, když má hodně práce, je schopen neúnavně pracovat celé dny a noci. Vstává a chodí spát zcela nepravidelně. Mnohokrát zůstává vzhůru celou noc, pak si v poledne oblečený lehne na pohovku a spí až do večera. Nikdo z těch, kdo chodí skrz pokoj [měli jen dva], ho nedokáže vyrušit... V domácnosti není ani jeden čistý a slušný kus nábytku. Všechno je polámané, roztrhané a rozbité na kusy, na všem leží vrstva prachu a všude je hrozný nepořádek. Uprostřed [obývacího pokoje] stojí velký obstarožní stůl, pokrytý ubrusem z voskového plátna a na něm leží rukopisy, knihy a noviny, mezi nimi dětské hračky, zbytky látek z manželčina šití, několik hrnků s otlučenými okraji, nože, vidličky, lampy, kalamář, dudlíky, holandské hliněné fajfky, tabák, popel... vetešník by se styděl prodávat takovou sbírku haraburdí. Když vstoupíte do Marxova pokoje, začnou vám slzet oči z kouře a tabákového dýmu... Všechno je špinavé a pokryté prachem, takže sednout šije dost nebezpečné. Tady stojí židle jen o třech nohách. Na druhé si děti hrají na vaření. Ta má náhodou nohy čtyři. Návštěvníkovi nabídnou právě ji, ale nejdřív musí utřít zbytky po dětské hře, a když si sednete, riskujete své kalhoty.

Tato zpráva (z roku 1850) zřejmě popisuje nejhorší časy Marxovy rodiny. Během několika následujících let je postihly ještě další pohromy. Dcera Franziska, která přišla na svět v roce 1851, zemřela hned v následujícím roce. Milovaný syn Edgar, Marxovo nejoblíbenější dítě, kterému říkal Musch (Muška), onemocněl v hrozných podmínkách na zánět žaludku a zemřel v roce 1855. Jeho smrt oba rodiče hluboce zasáhla. Jenny se s ní nikdy nevyrovnala. Marx napsal: „Každý den mi moje žena opakuje přání ležet v hrobě...“ Tři měsíce před tím se narodila další holčička, Eleanor, ale pro Marxe to nebylo totéž. Chtěl syny a nyní žádného neměl; dívky ho zajímaly jen jako sekretářky.

V roce 1860 prodělala Jenny neštovice a ztratila i zbytek své krásy; od té doby se až do smrti v roce 1881 pomalu vytrácela z Marxova života - unavená žena, zbavená iluzí, vděčná za drobné laskavosti: za stříbro, které se jí vrátilo zpět ze zastavárny, za vlastní dům. Díky Engelsovi, jenž jim najal dům v Haverstock Hill, se v roce 1856 mohla rodina přestěhovat ze Soho do čísla 9 v Grafton Terrace; o devět let později získali, opět s Engelsovou pomocí, ještě mnohem lepší bydlení na Maitland Park Road č.1. Od té doby nikdy neměli méně než dvě služebné. Marx začal každé ráno číst The Times. Byl zvolen do rady místní farnosti. Když bylo hezké počasí, vyvedl v neděli rodinu na sváteční procházku na Hampstead Heath - sám šel v čele, žena, dcery a přátelé za ním.

Změny ve stylu života, který měl nakonec velmi buržoazní charakter, vyústily v nový druh vykořisťování - objektem byly tentokrát Marxovy dcery. Všechny tři byly chytré. Člověk by si mýslil, že když jako děti revolucionáře měly tak neklidné a o mnoho ochuzené dětství, bude je Marx v duchu logiky svého radikalismu podporovat v tom, aby si vybudovaly vlastní kariéru. Ve skutečnosti jim neumožnil slušné vzdělání, odmítl, aby získaly nějakou praxi, a pokusy o kariéru zcela zarazil. Eleanor, která ho milovala nejvíce, řekla Olivii Schreinerové: „Po dlouhá, nešťastná léta byl mezi námi stín.“ Místo toho děvčata zůstávala doma, učila se hrát na klavír a kreslit akvarely jako dcery nějakého obchodníka. Dívky vyrůstaly a Marx stále chodil na příležitostné pijácké tahy se svými kamarády revolucionáři; ale podle svědectví Karla Liebknechta jim zakazoval, aby se u něj doma zpívaly sprosté písničky, protože by je děvčata mohla zaslechnout.

Později se mu nelíbili nápadníci, kteří patřili k jeho vlastnímu revolucionářskému okruhu. Nemohl zabránit tomu, aby se děvčata vdala, a ani to neudělal, ale vše komplikoval a jeho nesouhlas zanechal šrámy. Lauřině manželovi Paulovi Lafarguovi, který pocházel z Kuby a v žilách mu kolovalo trochu černošské krve, říkal „Negrillo“ nebo „Gorila“. Neměl rád ani Charlese Longueta, který si vzal Jenny. Podle něho byli oba zeťové idioti: „Longuet je poslední proudhonista a Lafargue poslední bakuninovec - ať jdou všichni do háje!“ Nejvíce jeho odmítáním povolit dcerám vlastní kariéry a nepřátelstvím vůči nápadníkům trpěla nejmladší Eleanor. Byla vychována v přesvědčení, že muž - to jest její otec - je středem celého vesmíru. Není ani divu, že se nakonec zamilovala do muže, který byl ještě egocentričtější než vlastní otec. Edward Aveling, spisovatel a potencionální politik, byl donchuán a příživník, zaměřený na svádění hereček. Eleanor se chtěla stát herečkou, a tak byla přirozenou obětí. Jedna z malých pichlavých ironií historie způsobila, že se v Londýně Aveling a Eleanor zúčastnili spolu s George Bernardem Shawem prvního soukromého čtení Domu loutek (A Doll's House), skvělé Ibsenovy obhajoby ženské svobody, ve kterém Eleanor hrála Noru. Krátce před Marxovou smrtí se Eleanor stala Avelingovou milenkou a od té doby i trpící otrokyní, stejně jako jí kdysi byla i její matka Jenny.

Jenže Marx zřejmě potřeboval svou ženu víc, než byl kdy ochoten přiznat. Po Jennině smrti v roce 1881 rychle chřádnul, nic nedělal, jen se léčil v různých evropských lázních nebo cestoval za sluncem a čistým vzduchem do Alžírka, Monte Carla a Švýcarska. V prosinci 1882 ho nadchnul vzrůstající vliv, který získával v Rusku: „Nikde mě můj úspěch netěší víc.“ Se svou destruktivní povahou se chvástal: „Je pro mě zadostiučiněním, že ničím moc, která je hned po Anglii druhou skutečnou baštou staré společnosti.“ O tři měsíce později zemřel ve svém županu v křesle u krbu. Jedna z jeho dcer, Jenny, zemřela několik týdnů před tím. Obě další skončily také tragicky.

Eleanor, srdce zlomené manželovým chováním, požila v roce 1898 nadměrnou dávku opia, zřejmě se sebevražedným úmyslem - Aveling se ovšem z obvinění vykroutil. O třináct let později se Laura a Lafargue také dohodli na sebevraždě a společně zemřeli.

Existoval ještě jeden podivuhodný, zapadlý svědek, produkt Marxova nejbizarnějšího osobního vykořisťování, který přežil tuto tragickou rodinu. Ve svém bádání o zlotřilosti britských kapitalistů narazil Marx na mnoho případů velmi málo placených dělníků, ale nikdy se mu nepodařilo najít někoho, kdo by nedostával plat vůbec. A přece někdo takový existoval - v jeho vlastní domácnosti. Když bral Marx svou rodinu na formální nedělní procházky, šla za nimi podsaditá žena a nesla piknikový košík a další potřeby. Byla to Helen Demuthová, které říkali Lenchen. Narodila se v roce 1823 v rodině rolníka a k Westphalenovým přišla v osmi letech jako pomocnice k dětem. Dostávala sice celé zaopatření, ale plat žádný. Když se Jenny vdala, baronce bylo dcery líto a měla o ni starost, a tak tehdy dvacetiletou Lenchen roce 1845 Jenny poslala, aby jí ulehčila. Lenchen zůstala u Marxů až do smrti v roce 1890. Eleanor říkala, že „vůči ostatním je to ta nejněžnější bytost, zatímco k sobě se po celý život chová se stoickým klidem“. Lenchen byla dřič. Nejen že vařila a uklízela, ale také spravovala rodinné finance, protože to Jenny nedokázala. Marx jí nikdy nezaplatil ani penny. V letech 1849-50, kdy na tom byla rodina nejhůře, se Lenchen stala Marxovou milenkou a přišla s ním do jiného stavu. Před nedávnem zemřel malý Kvido, ale Jenny byla také znova těhotná. Všichni žili ve dvou pokojích a Marx musel Lenchenin stav tajit nejen před Jenny, ale i před nekonečným zástupem návštěvníků z řad revolucionářů. Nakonec se Jenny stejně všechno dozvěděla, možná jí o tom někdo řekl. Zřejmě to byla poslední kapka, jež přidána ke všem ostatním problémům, které v té době Jenny měla, poznamenala konec její lásky k Marxovi. Co se stalo, nazývala „událostí, již se dále nebudu zabývat, ačkoliv velmi zvětšila náš soukromý i veřejně projevovaný zármutek“. Tento záznam je součástí autobiografické skicy, kterou Jenny napsala v roce 1865. Ze třiceti sedmi stran se zachovalo dvacet devět: zbytek, ve kterém popisovala své hádky s Marxem, pravděpodobně zničila Eleanor.

Lenchenino dítě se narodilo 23. června 1851 v bytě v Dean Street 28 v Soho. Byl to chlapec, zaregistrovaný pod jménem Henry Frederick Demuth. Marx vždy odmítal uznat svou zodpovědnost a jasně odmítl pověsti, že otcem dítěte je on sám. Možná si i přál vše vyřešit po Rousseauově vzoru a dát dítě do sirotčince nebo ho nechat adoptovat. Ale Lenchen byla daleko silnější osobnost než Rousseauova milenka. Trvala na tom, že se k dítěti bude znát ona sama. Chlapec byl dán na vychování do dělnické rodiny manželů Lewisových, ale Marxovy směl navštěvovat. Ovšem nesměl používat přední vchod a matku mohl vídat jen v kuchyni. Marx se děsil toho, že by Freddyho otcovství mohl někdo odhalit, což by těžce poškodilo jeho pověst revolučního vůdce a vizionáře. Jedna zapadlá zmínka o této události se zachovala v Marxových dopisech; ostatní byly potlačeny různými lidmi. Marx nakonec přesvědčil Engelse, aby Freddyho soukromě uznal za svého syna, jako zástěrku pro rodinné výdaje. Této verzi věřila například Eleanor. Ale Engels, ačkoliv byl vždy připraven se pro dobro společné práce podřídit Marxovým požadavkům, tentokrát vzít tajemství s sebou až do hrobu nemínil. Zemřel 5. srpna 1895 na rakovinu krku; nemohl již mluvit, ale také nechtěl, aby si Tussy (jak říkali Eleanor) dál myslela, že její otec byl úplně neposkvrněný, a tak napsal na břidlicovou tabulku: „Freddy je Marxův syn. Tussy chce z otce udělat idol.“ Engelsova sekretářka a hospodyně Louise Freybergová napsala v dopise Augustu Babelovi ze 2. září 1898, ze její pravdu řekl sám Engels a dodala: „Freddy se Marxovi neuvěřitelně podobá a s jeho typicky židovskou tváří a černými havraními vlasy by jenom slepý mohl tvrdit, že je podobný Generálovi“ (tak říkala Engelsovi). Eleanor přijala Freddyho jako nevlastního bratra a sblížila se s ním; zachovalo se devět dopisů, které mu napsala. Žádné štěstí však Freddymu nepřinesla, protože její milenec Aveling si od něho vypůjčil všechny úspory a nikdy je nevrátil.

Lenchen byla jedinou příslušnicí dělnické třídy, kterou Marx dobře znal, jeho jediným skutečným kontaktem s proletariátem. Freddy by býval mohl být dalším, protože byl vychován jako dělnické dítě, a v roce 1888, kdy mu bylo třicet šest, získal vytoužené osvědčení kvalifikovaného strojního zámečníka. Prakticky celý svůj život strávil u firmy King' s Gross and Hackney a byl stálým členem svazu strojníků. Ale Marx ho nikdy nepoznal. Setkali se jenom jednou, zřejmě když šel Freddy nahoru po schodech z kuchyně a neměl potuchy, že ten slavný revoluční filozof je jeho otcem. Freddy zemřel v lednu 1929, v době, kdy Marxovy vize o diktatuře proletariátu dostaly konkrétní a děsivou podobu a kdy Stalin - vládce, který získal tu absolutní moc, po které Marx tak toužil - právě začínal svůj katastrofální útok na ruské rolnictvo.